

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РЕГІОНУ: ВНУТРІШНІЙ І ЗОВНІШНІЙ ВИМІРИ

Розглянуто основні теоретичні аспекти дослідження інституційного забезпечення безпеки суб'єктів економічної діяльності в регіоні. Визначено поняття інституціалізації безпеки суб'єкта економічної діяльності регіону, окреслено її внутрішні і зовнішні виміри. Встановлено проблеми взаємодії моральних і правових регуляторів економічної діяльності, сформованих упродовж радянської доби функціонування господарства України та окреслено шляхи подолання дисбалансів в інституційному регулюванні безпеки господарської діяльності.

Ключові слова: економічна безпека, інституціалізація, економічна діяльність, регулювання, моральні та правові регулятори, регіон, Україна.

Постановка проблеми. Проблеми забезпечення безпеки суб'єктів економічної діяльності актуальні практично для будь-якої країни світу. Досвід розвинених країн указує на те, що вирішенню проблем цієї безпеки приділяється дедалі більша увага, найперше з міркувань забезпечення соціальної стабільності й ефективного розвитку національної економіки та економіки регіонів. Однак, у сучасних умовах ринкова трансформація економіки України доволі часто характеризується посиленням негативних тенденцій у економічній діяльності її регіонів, скороченням валового регіонального продукту і розширенням деструктивних процесів, насамперед тінізації економіки, що знижує ступінь економічної безпеки нашої країни.

Стан дослідження. Теоретичні основи та прикладні аспекти безпеки економічної діяльності досліджували: З. Варналій, О. Власюк, В. Геєць, В. Горбулін, Я. Жаліло, Г. Козаченко, О. Ляшенко, А. Мокій, В. Франчук, С. Живко, А. Штангрет, С. Покропивний, В. Предборський, С. Шкарлет та ін. Проте аналіз наукових праць свідчить про відсутність єдності в поглядах дослідників на визначення сутності економічної безпеки суб'єкта економічної діяльності регіону, а проблема інституціалізації його безпеки, з точки зору взаємодії внутрішніх та зовнішніх регуляторів, залишається малодослідженою і потребує детального наукового аналізу.

Метою статті є розкриття теоретичної сутності та формулювання конструктивного визначення інституціалізації безпеки суб'єкта

економічної діяльності регіону, визначення її внутрішніх і зовнішніх вимірів. Для успішного досягнення мети слід вирішити такі **завдання**: встановити проблеми функціонування моральних регуляторів, сформованих упродовж радянської доби функціонування господарства українських регіонів, визначити шляхи подолання зсувів і дисбалансів в інституційному регулюванні безпеки господарської діяльності.

Виклад основних положень. Успішне провадження економічної діяльності в регіонах України, подолання суперечностей між суб'єктами господарської діяльності, між суб'єктами та наглядово-контролюючими структурами суспільства вдається конструктивно вирішувати тільки завдяки тому, що в суспільстві формуються інститути, які мають відповідний рівень соціальної довіри.

У теоретичному розумінні дослідження подібних інститутів призвело до появи напряму у соціальних та економічних науках – інституціоналізму [8, с. 657]. «Соціальні інститути – це особливі способи існування суспільства, що утворюють особливу систему суспільних відносин» [4, с. 200]. Економічна наука під інститутами розуміє найрізноманітніші механізми, що сприяють нормалізації відтворювального процесу, через зменшення «сили тертя» між різними агентами економічної діяльності. До них належать не тільки організаційні утворення (фірми, домашні господарства, профспілки, асоціації підприємців, державні органи влади, органи територіального самоврядування тощо), але й формальні і неформальні правила та звичаї економічної поведінки і діяльності, що діють у різних регіонах держави.

Система економічних інститутів, як підсистема суспільства, забезпечує раціональну координацію економічної поведінки величезних мас людей – агентів економічної діяльності та їх різноманітних структурних утворень, зокрема регіонів.

Інституалізація, або установа, – це формування, функціонування та трансформація структур (інститутів), які забезпечують безпеку суб'єкта економічної діяльності регіону.

У категоріях інституціоналізму вдало описуються зрушення і трансформації, що відбувалися на теренах України і колишнього СРСР з середини минулого століття. Ці трансформаційні процеси були етапом еволюції суспільного устрою, а «еволюція суспільного устрою є процесом природного відбору соціальних інститутів» [4, с. 200].

Упродовж останніх декількох десятиліть в Україні відбувалася інтенсивна трансформація суспільної системи, а особливо її господарської компоненти у напрямі переходу від плану до ринку як основного інституту управління та регулювання економіки. У таблиці представлені два типи економіки – планова та ринкова, що є певною мірою

науковою абстракцією. У реальності наведені полярні типи економіки навряд чи виникають. Практика ж господарювання послуговується конгломератом теоретичних положень різних напрямів економічної науки.

Таблиця

Основні інститути планової і ринкової економіки

Тип економіки	Формо-творчий інститут	Інституції	Головні стимули економічного розвитку
Планова (жорсткоінституціоналізована) економіка	план	держплан	виконання плану, репресії
Ринкова (м'якоінституціоналізована) економіка	ринок	техноструктура корпорацій	отримання прибутку, банкрутство

Джерело: власна розробка.

Планова була економікою з високим ступенем інституціоналізації, або жорстко інституціоналізованою економікою, в основу її функціонування була покладена моралізаторська доктрина. Планова – це економіка, яка формувалася у агресивному політичному середовищі, зазнаючи через розгалужену систему ідеологічних інститутів безпосередніх керівних впливів правлячої еліти. На певний проміжок часу, період модернізації та індустріалізації країни, коли функціонував мобілізаційний тип економіки, можливо, це і виправдовувало себе. Але згодом відбувся розрив між бажаним і дійсним. Розпочали зростати апатія, розчарування і цинізм у суспільстві. Через наявність жорстких інституційних структур, їх постійний посилений тиск планова економіка розпочала розщеплюватися (рис. 1). Відбулося її «роздвоєння», основою якого стала подвійна суспільна мораль. «Зайва» енергія (мається на увазі творча енергія економічної діяльності найбільш підприємливих людей) витіснялася у тінь.

Як бачимо, ринкові стосунки в Україні визрівали в складі жорсткоінституціоналізованої економічної системи. Вони мали неформальний характер і проявлялися насамперед у діяльності за принципом «ти – мені, я – тобі», у відшукуванні необхідних товарів «по знайомству» із залишанням частини споживчої вартості продукції у фактично неформального посередника такої «тіньової», з точки зору панівних на той час економічних інститутів, діяльності. Така традиція тінізації найбільш ефективної, з точки зору особистих інтересів, економічної діяльності збереглася й до сьогодні.

Рис. 1. Зсув моральних регуляторів суспільства

Джерело: власна розробка.

Фактично ринкові інститути проростали у вже підготовлений ґрунт тіньової радянської економіки, залишаючись за традицією і зручністю в отриманні прямих і непрямих зисків, непрозорими структурами. Фактично здійснився процес деінституціалізації морально-етичних регуляторів економічної діяльності, сформувався розщеплений тип інституційного середовища і з подвійними стандартами моральних норм.

Таку розщеплену структуру економіки успадкувала правляча еліта України у 1991 р. На жаль, в неї не вистачило політичної волі для того, щоб реалізувати дієві системні заходи, які б запобігли корупції і подальшій тінізації економіки, і сьогодні тіньова економіка утворює чи не найбільшу проблему ведення господарства в регіонах України.

Умовно можна виділити внутрішні (моральні) і зовнішні (юридично-правові) обмежувачі і регулятори суб'єктів економічної діяльності регіонів. У командно-адміністративній системі домінували зовнішні обмежувачі і регулятори. Через це внутрішні регулятори частково деформувалися. Якщо говорити про виправлення стану справ, то слід зазначати про зростання ролі внутрішнього контролю (сумлінно-моральної компоненти) і переоцінку ролі зовнішнього чинника (юридично-правової складової).

В основі функціонування ринкової економіки, яку зараз намагається побудувати Україна, на відміну від моралізаторської, лежить прагматична доктрина. Моральність і трудова етика, безперечно, тут присутні. Але не безпосередньо, а опосередковано, через тонкі регулятивні структури суспільної свідомості. В класичному аналітичному

розумінні виділяються такі структури у суспільній свідомості: колективне свідоме суспільства (громади), колективне позасвідоме суспільства (громади), яке розділяється на підсвідому та надсвідому складову, та колективна самосвідомість нації (регіональної громади). Колективні підсвідомі процеси визначають суть неусвідомленої економічної поведінки суб'єктів економічної діяльності (тут знаходяться корені різноманітних нерациональних господарських вчинків та діянь, наприклад біржові паніки, тривожні інфляційні очікування тощо). Для функціонування структури соціальних та економічних інститутів важливе суспільне надсвідоме. Саме у цій сфері лежать регулятивні механізми моралі та права, різноманітних суспільних стереотипів та понять, що визначають специфіку та якість економічної діяльності того чи іншого соціуму.

Рис. 2. Аналітичні структури суспільної свідомості

Джерело: розроблено на основі: [14, с. 157–164].

У радянську добу історії господарського розвитку українських регіонів проблеми безпеки ніби «знімалися» зовнішнім тиском і засобами примусу. Це був один із вагомих, структуроутворювальних аспектів тоталітаризму радянського взірця. У тотальній системі всеохоплювального і всезагального контролю громадянину ніби було затишно і безпечно. Адже діяли такі установки суспільної свідомості: «хтось за тебе подбає», «хтось тобою опікується» (контроль помножений на патерналізм), «майбутнє визначене і безпечно» (контроль перспективи

господарського розвитку). Релікти цих установок залишилися у колективній свідомості українських громад і сьогодні. Очевидно, що українське суспільство має перейти через ці етапи, щоби «подорослішати», би стати зрілою та відповідальною за себе нацією.

Для українського соціуму засадничими принципами внутрішнього морального закону є переважно морально-етичні норми християнства, що у концентрованому вигляді викладені у Заповідях Божих. Адже «існування людини на землі має глибокий сенс, велике призначення і високу мету» [13, с. 444], суть якої полягає в отриманні позитивного життєвого досвіду, структуруванні через різні види діяльності свого внутрішнього і зовнішнього простору з метою покращення можливостей в отриманні задоволення від життя. Людина, як основний суб'єкт економічної діяльності, наділена засобами, щоб розрізнити добрі справи і погані (злі). Такими засобами є внутрішній моральний закон, або совість, що спирається на моральні підвалини суспільства, а також зовнішній закон, тобто юридично-правове середовище провадження економічної діяльності.

Совість – це внутрішній голос, який «інформує» людину, що є добро і що зло, що чесне, що нечесне, що справедливе і що несправедливе. Голос совісті зобов'язує чинити добро й уникати зла [13, с. 517–518]. За всі добрі вчинки сумління нагороджує внутрішнім миром і спокоєм, що є, фактично, почуттям внутрішньої безпеки, коли відсутня тривога та інші негативні переживання. Вчинивши ж проти совісті, людина відчуває докори сумління, збільшується неспокій, тривожні очікування, рівень внутрішньої безпеки знижується. Зрозуміло, що голосу сумління недостатньо для провадження конструктивної економічної діяльності, яка не виходить за межі законодавчо-правового поля суспільства. Для цього суспільство виробило систему інститутів, що підтримують конструктивізм економічної діяльності та регулюють господарські взаємини між суб'єктами економічної діяльності. Основу таких інститутів утворюють юридично-силові інститути, що забезпечують правопорядок у суспільстві, зокрема в сфері провадження економічної діяльності господарюючими суб'єктами в регіонах. Ці інститути забезпечують зовнішній вимір безпеки суб'єкта економічної діяльності. Розподіл систем забезпечення безпеки на зовнішні й внутрішні є досить умовним. Фактично, це одна система, складові якої знаходяться у постійній взаємодії, функціонують більш чи менш забалансовано.

Важлива структуризація і взаємозумовленість внутрішніх і зовнішніх структур забезпечення безпеки. Якщо використовувати тут економічні асоціативні поняття, то можна сказати, що необхідний їх динамічний баланс.

Рис. 3. Внутрішній і зовнішній виміри регуляторів безпеки

Джерело: власна розробка.

У випадку наявності такої збалансованості слід зазначити про досконалу і гармонійну інституалізацію. Ідеальний стан балансу, безумовно, недосяжний, адже власне це не стан, а процес перманентного балансування.

З радянських часів у структурі контролюючо-обмежувальної інституційної системи суспільства було покладання тільки на зовнішній чинник – командний примус. Через це внутрішні регулятори значно послабшали та зазнали своєрідного «роздвоєння». Тому існувала подвійна моральна свідомість: проголошувалося одне, а чинилося – інше. Існувала мораль «на публіку», і протилежна їй діяльність, яка навіть не тільки виходила за межі проголошених на словах моральних принципів, але й часто перетинала юридично правові межі. У період т. зв. «застою» (середина 70-х – середина 80-х р. ХХ ст.) ці явища набули практично тотального характеру, принаймні, в сфері економічної і політичної діяльності суспільства, в сфері культурної і наукової діяльності також існували подвійні стандарти. Через це інституційне середовище функціонування будь-якого суб'єкта економічної діяльності в регіонах пострадянської України спотворене минулим і фактично залишається роздвоєним. Щодо системи контролю як складової інституту управління соціально-економічною діяльністю, то слід зазначити, що контроль – це особлива форма обмеження, або структуризації. Структуризація – це формування меж і виявлення взаємних співвідношень компонентів, які вони обмежують.

Проте, з точки зору конструктивної прагматичної системи цінностей, гроші слід оцінювати як засіб досягнення чогось іншого, ніж

«грошова» мета. З огляду на це, слід зауважувати не лише про гроші як такі, а про капітал у широкому розуміння цього поняття: капітал і фінансовий, і інтелектуальний, соціальний, і духовний.

Змінюючи зовнішній світ через власну діяльність, зокрема економічну, людина внутрішньо змінюється. Вона опиняється у проблемних ситуаціях, долає їх чи відступає, переживає і мислить, структуруючи свій внутрішній світ. Якщо ж на мить перейти з наукової мови на теологічну, то людина отримує практичний досвід пізнання добра і зла. І саме отримання цього досвіду є її особливим призначенням. Мета людської діяльності в цьому аспекті – змінити себе, а змінивши себе – конструктивно змінити світ, мінімізуючи долю деструкції. Чинити добро і пручатися злу – ось загальнолюдський моральний імператив. Це передбачає чітку аксіологічну структурування, внутрішню та зовнішню інституціоналізацію системи цінностей. Структурація передбачає встановлення (або ж інституціоналізацію) меж. Там, де немає меж, немає структури, немає розвитку, відбувається розсіяння та анігіляція економічної енергії регіонального розвитку.

Інститут моралі, структуроформувальним ядром і основним регулятором якого є совість (сумління), та інститут права, що тримається на примусі (переважно зовнішньому), який має багато регулятивних механізмів, формоутворюючою структурою якого є юридично-силові структури¹, утворюють бінарну систему підтримання безпеки економічної діяльності суб'єктів регіонального розвитку. Сьогодні в Україні зазалишилися релікти планового типу економіки, народилися нові інституційні структури, притаманні ринковому типу. Через це суспільство перебуває під подвійним інституційним пресом, що значно збільшує так звані трансакційні витрати² в сфері економічної діяльності регіонів держави.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що досліджувати суспільні інститути дуже складно, оскільки вони належать до найсклад-

¹ Крім юридично-силових, у суспільній системі людської діяльності можна виділити ще й військово-силові структури (відповідно до двох означених вище – див.: примітку 2, сфер суспільної діяльності: охорона (охорона правопорядку) – юридично-силові структури; оборона – (оборона від зовнішніх небезпек, військова сфера) – військово-силові структури.

² Трансакційні витрати – це витрати для здійснення господарських операцій – дій фізичних та юридичних осіб, спрямовані на встановлення, зміну та припинення громадянських прав та обов'язків. Охоплюють витрати на отримання необхідної інформації про ціни та якість товарів, а також витрати, пов'язані із веденням переговорів, оформленням контрактів та укладання угод, контролем за їх виконанням та юридичним захистом прав власника в разі їх порушення.

ніших феноменів соціальної реальності. Особливо це стосується їхньої економічної складової¹, адже «економіка – наука про не завжди передбачуване» [6, с. 39]. Суспільство, регіональні громади як його підсистеми, складаються з величезної кількості наділених свідомістю та волею агентів економічної діяльності – людей, які активно реагують на ситуацію, що виникає, прагнуть змінити її у власних інтересах. Плинними є й інтереси суб'єктів економічної діяльності (групові та індивідуальні). Об'єкт дослідження – інституційна структура економіки – знаходиться у постійному русі та змінах. Деякі соціальні та економічні інститути зникають, інші – еволюціонують та змінюються ще інші – ніби виникають «з нічого». І ці процеси мають, на перший погляд, дуже хаотичний характер, але за більш детального розгляду, аналізу інституційної структури суспільних систем за тривалішого часу можна все ж таки побачити певні закономірності їх функціонування та розвитку. Проте слід зазначити, що у змінах, конструктивних змінах інституціональної структури суспільства, найкращим «фактором змін» є час. Структура інститутів суспільства, незважаючи на перманентні зміни у ньому, достатньо консервативна та інертна структура. І для процесу змін, тим більше для трансформаційних змін систем цінностей, потрібні значні проміжки часу, адже зміни у суспільній свідомості відбуваються поволі. Звичаї, традицій та стереотипи, що становлять основу інституційної структури суспільства, змінюються, відповідно до змін поколінь людей. Відтак щодо покращення інституціоналізації економічної безпеки економічної діяльності можна з упевненістю сказати, що найкращим «фактором удосконалення» є час.

1. Pushak Y. Y. Competitive intelligence and counter-intelligence: adjacent plane of security of the enterprise / Y. Y. Pushak, Z. B. Zhyvko // Економічний вісник Донбасу. – 2013. – № 4 (34). – С. 135–139.

2. Ареф'єва О. В. Суперечності розвитку як основне джерело загрози безпеці рівноваги економічних систем / О. В. Ареф'єва, О. С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 3 (57). – С. 57–63.

3. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: монографія / Т. Г. Васильців. – Львів: Арал, 2008. – 384 с.

4. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.

¹ Згідно із діяльнісним підходом, до структуризації видів і форм людської діяльності, у суспільстві можна виділити такі сфери діяльності: економіка і політика, наука і освіта, релігія і культура, охорона і оборона [11, с. 174].

5. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі наук про економіку. Наукова доповідь / О. С. Власюк. – К.: РНБО України, 2008. – 52 с.
6. Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества / Дж. Гелбрейт. – М.: Прогресс, 1979. – 407 с.
7. Економічна безпека / П. Мельник, Л. Терангул та ін.]; за ред. З. С. Варналія. – К.: Знання, 2009. – 647 с.
8. Економічна енциклопедія: у трьох томах. – Т. 1. – К.: Академія, 2000. – 864 с.
9. Жаліло Я. А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку / Я. А. Жаліло // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 97–104.
10. Кавун С. В. Система економічної безпеки: методологічні та методичні засади / С. В. Кавун. – Х.: ХНЕУ, 2009. – 299 с.
11. Максимчук М. В. Діяльнісний підхід у регіональних дослідженнях: вступні зауваження / М. В. Максимчук // Clovek v suradniciach multimedijalnejszej spolocnosti. – Presov, 2002. – S.169–177.
12. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 1277 від 29.10.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/Documents/MixedList?tag=docs_project
13. Слобідський С. Закон Божий / С. Слобідський. – К.: Март, 2003. – 654 с.
14. Фройд З. Введение в психоанализ: лекции / З. Фройд. – СПб.: Питер, 2007. – 384 с.

Пушак Я. Я., Максимчук М. В. Институционализация безопасности субъекта экономической деятельности региона: внутреннее и внешнее измерения

Исследованы основные теоретические аспекты изучения институционального обеспечения безопасности субъектов экономической деятельности в регионе. Определены понятия институционализации безопасности субъекта экономической деятельности региона, очерчены ее внутренние и внешние измерения. Установлены проблемы взаимодействия моральных и правовых регуляторов экономической деятельности, сформированных на протяжении советского периода функционирования хозяйства Украины и определены пути преодоления дисбалансов в институциональном регулировании безопасности хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, институционализация, экономическая деятельность, регулирование, моральные и правовые регуляторы, регион, Украина.*

Pushak Ya. Ya., Maksymchuk M. V. Institutionalization of the security of the subject of economic activity in the region: internal and external dimension

The basic theoretical aspects of the study of institutional ensurance of the security of the subjects of economic activities in the region are considered. The

concept of the institutionalization of the safety of the subject of economic activity in the region is defined, its internal and external dimensions are outlined. Institutionalization is the formation, operation and transformation of the structures (institutions) that ensure the safety of the subject of economic activity in the region. Conventionally we can distinguish internal (moral) and external (legal) limiters and regulators of the subjects of economic activity in the regions. External regulators and limiters dominated in the command-administrative system. Due to this fact the internal regulators partly become deformed.

The basis of the functioning of the market economy, which Ukraine is now trying to build, is pragmatic rather than moralizing doctrine. Morality and labour ethics are present there not directly, but in mediated way through subtle regulating structure of social consciousness.

The problems of interaction of moral and legal regulators of economic activity formed during the Soviet age of functioning of economy in Ukraine are established and the ways to overcome imbalances in institutional regulation of safety of economic activity are outlined. The main direction of changes is the increasing role of internal control (conscientious and moral component) and reducing the role of external factors (legal component).

In spite of permanent changes in the structure of the institutions of the society, it is quite conservative and inert structure. And for transformational changes of the system of values, significant periods of time are required, because the changes in public consciousness occur slowly. Customs, traditions and stereotypes that form the basis of the institutional structure of the society are changing according to the changes of generations.

Key words: economic security, institutionalization, economic activity, regulation, legal regulators, region, Ukraine.

Стаття надійшла 10 вересня 2014 р.

УДК 336.14.352

Р. С. Сорока

ТЕНДЕНЦІЇ ПОДАТКОВИХ НАДХОДЖЕНЬ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ

Розглянуто аспекти механізму наповнення місцевих бюджетів України. Досліджено тенденції формування доходів місцевих бюджетів України за 2010–2013 рр. загалом і податкових надходжень як визначального їх джерела зокрема. Виявлено роль податкових надходжень у формуванні дохідної частини місцевих бюджетів. Установлено, що доходи місцевих бюджетів є основою фінансової бази органів місцевого самоврядування, сформульовано основні напрями зміцнення фінансової бази місцевих бюджетів.

Ключові слова: місцеві бюджети, доходи бюджету, податкові надходження, динаміка доходів, напрями вдосконалення.